

УДК 316.342.2

ОЛЕНА СИМОНЧУК,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Тематичні кластери сучасного класового аналізу

Анотація

У статті запропоновано класифікацію дослідницьких напрямів сучасного класового аналізу, що має шість тематичних кластерів (вивчення генези соціальних класів, їхньої природи, розподілу, класових наслідків, суб'єктивних аспектів, класових конфліктів і дій). Опис кожного кластера містить ключові дослідницькі питання, перелік основних понять і концепцій, а також імені публікацій класових аналітиків, які репрезентують цей тематичний напрям. В осмисленні сучасних класових нерівностей, розподілів і конфліктів (у рамках кожного з виокремлених кластерів) зафіксовано три тренди: консервативний (визнання дослідниками статус-кво класів як основи макросоціальної структури й релевантності визнаних класових концепцій), ревізіоністський (стратегії відновлення класового аналізу за збереження за класовою структурою першості в матриці соціальної стратифікації), нігілістський (визнання зрушення від класових нерівностей і структур індустріальної доби до комплексної/безкласової нерівності доби постіндустріальної та заклик визнати неминучість поступального зниження релевантності класового аналізу).

Ключові слова: соціальний клас, класовий аналіз, тематичні кластери класового аналізу

За майже двовікову історію класового аналізу в соціології поступово склалися різноманітні теоретичні інтерпретації й емпіричні верифікації основного концепту, методичні інструменти фіксації специфікованого набору показників і релевантні бази даних. У перебігу періодичних спеціалізо-

ваних дискусій висувалися конкурентні ідеї та підходи, точилася боротьба за легітимацію їх. У західній соціології (на відміну від радянської) такого штибу змагальність завжди визнавалася нормативною і продуктивною, проте вела вона не тільки до нагромадження консенсусного знання з класової тематики, а й до розширення простору конфлікту інтерпретацій поняття “клас”. На зламі тисячоліть у середовищі соціологів, які систематично вивчають класи, артикулювалася потреба в упорядкуванні наявних концепцій та уточненні сфери релевантності класового аналізу.

У відповідь на це низка авторитетних соціологів запропонували варіанти зменшення міри концептуальної невизначеності даної предметної царини (докладно див.: [Симончук, 2015]). Так, Aare Соренсен узагальнив класові концепції за рівнем їхньої теоретичної амбіційності, створивши типологію дослідницьких цілей, адекватно реалізованих у концепціях різного рівня [Sørensen, 2000]. На думку Горана Терборна, концепт “клас” упродовж усього періоду його наукового використання фігурував у дослідницькому і публічному дискурсах переважно у п'яти тематичних кластерах [Therborn, 2002]. Ерик Олін Райт розробив типологію способів застосування поняття в соціологічній теорії на основі ідентифікації вузлових питань і відповідей на них у різноманітних дослідницьких програмах класового аналізу [Wright, 2005].

Альтернативність поданих для обговорення варіантів не означає необхідності обирати й солідаризуватися з одним із них, а, навпаки, залишає відкритою опцію інших генералізацій тематики дослідницьких напрямів вивчення класу, можливо, навіть запрошуючи вдаватися до відповідних спроб. Спираючись на вже вироблений масив прийомів узагальнення підходів, автор статті пропонує свій спосіб класифікації дослідницьких тем/завдань класового аналізу, ґрунтований на трьох принципах.

(1) Тематичні напрями класового аналізу конституюються дослідницькими питаннями, що спрямовують науковий пошук¹. Близькі за тематикою питання об'єднано в кластер, назву якому дає основний предмет/ідея дослідження. (2) Відповіді на кожне з питань являють собою поняття і концепції, що вироблені різними аналітиками і становлять мову/словник наукового дискурсу навколо даного питання. Причому поняття, що є основними в одній концепції, в іншій можуть ігноруватися або заперечуватися. (Скажімо, веберіанці при аналізі природи класових відносин відкидають поняття “експлуатація”, що є центральним для марксистів.) Звідси випливає, що кластери концептуально гетерогенні. (3) Простору тематичних кластерів із необхідністю задається певна розмірність, почасти обґрунтована, але явно не завершена. Важливо виробити деяку скінченну (але не остаточну) кількість тем/питань, щоб зробити осяжним широке дослідницьке поле концептуалізацій, методологій, методик, результатів. Але список питань і відповідей на них (понять і концепцій) не є постійним, його можна звужувати або розширювати, об'єднувати або

---

¹ За прикладом типології Е.О.Райта, де кожному визначенню поняття клас увідповіднено певне вузлове питання [Wright, 2005: p. 1–3].

диференціювати¹. Узагальнення наявної літератури дало змогу ідентифікувати шість вимірів, тож у класифікації все багатоманіття дослідницьких питань і ключових понять об'єднується в шість тематичних кластерів, кожен з яких представляє традиційні й актуальні царини компетенції класового аналізу (див. рис.).

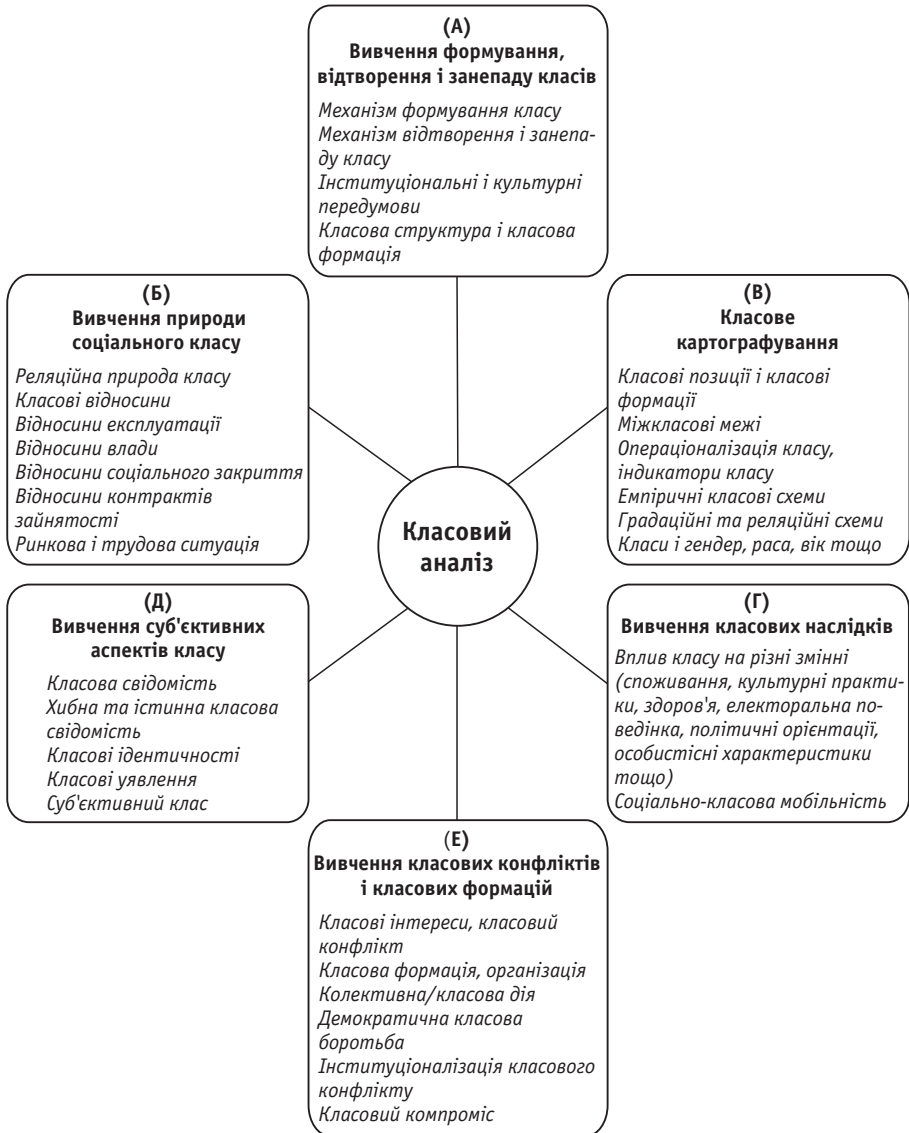

Рис. Тематичні кластери класового аналізу

¹ Наприклад, класифікація Е.О.Райта попервах містила п'ять вузлових питань [Wright, 2003], а потім шість [Wright, 2005]. Описуючи процес створення своєї класифікації, Райт наголошував, що питань може бути більше, і вони можуть бути різноманітними [Wright, 2005: р. 1–3].

Кластер А. Вивчення формування, відтворення і занепаду класів
(механізм формування / відтворення / занепаду класу; інституціональні і культурні передумови класів; класова структура і класова формація)

Серед традиційних питань класового аналізу — як класи виникають і відтворюються, а також як вони занепадають і зникають? Акцент при цьому роблять на вивченні механізму цих процесів.

Питання виникнення (формування/становлення/генези) класової системи загалом або того чи іншого класу виступало темою численних досліджень у рамках різних теоретико-методологічних підходів. Одним із фундаторів культурного підходу був англійський історик-марксист *Едвард Піт Томпсон*, який застосував у книзі “Формування англійського робітничого класу” дві методологічні новації [Thompson, 1963]. По-перше, у центр аналізу становлення робітничого класу він уперше поставив не дії домінуючих класів і політичних еліт, а “історію знизу” — дії робітників, “піхоти промислової революції”. По-друге, фокусував дослідження не на класі як структурі, а на ретельній реконструкції свідомості та дій індивідів і груп, характері їхнього повсякденного життя (побуту, звичок, культури англійських робітників у ХІХ столітті). Культурний підхід до формування класу набув продуктивного розвитку у працях *П'єра Бурдьє* [Bourdieu, 1984; 1985, 1987], *Бевєрлі Скегс* [Skeggs, 1997, 2004], *Майка Севіджа* [Savage, 2013], *Ріка Фантазія* [Fantasia, 1988].

Інший — інституціональний — підхід до вивчення питання виникнення класів застосував англійський історик *Майкл Ман*, котрий глибоко досліджує цей предмет у своїй знаменитій книзі “Джерела соціальної влади”, у другому її томі “Розквіт класів і національних держав у 1760–1914 роках” [Mann, 1993]. Аналізуючи механізм становлення капіталістичної соціальної структури (класів), Ман констатує, що її домінуючі характеристики зумовлені складною взаємодією чотирьох “сил” (ідеологічною, економічною, мілітарною і політичною). У результаті цієї взаємодії продукуються та реплікуються основні інститути й актори, капіталізм проходить кілька фаз еволюції (комерційний, індустріальний, постіндустріальний), формується національна держава, виникають й утверджуються відповідні еволюційним фазам капіталізму класи, ідеологічна інфраструктура, нація. Ман реконструює те, як індустріалізація економіки, формування ринків, суверенних національних держав і партійної системи репрезентації владних повноважень породжують відносини домінування і підпорядкування між буржуазією і робітничим класом, ведуть до формування гетерогенного середнього класу.

Представників дискурсивного підходу цікавить становлення класу не тільки як онтологічної реальності, а й як дискурсивного конструкта. Наприклад, *Адам Пшеворські* і *Джон Спраг* проаналізували формування класів у ХХ столітті під впливом передвиборних стратегій політичних партій [Przeworski, 1986].

Широке коло досліджень спрямоване на пояснення природи та генези “нових” класів у західних суспільствах, що формуються від другої половини ХХ століття. Так, оформлення й домінування *середніх класів* у цей період набуло полідоктринального тлумачення — як у пошуку номінації (“новий

клас”, “клас інтелектуалів”, “клас менеджерів, адміністраторів і професіоналів” тощо), так і в поясненні причин і механізмів становлення їх (напр.: [Bell, 1987; Wright, 1985, 1997; Goldthorpe, 1987; Esping-Andersen, 1999]). У сфері публічного й політичного життя обсяг і склад середнього класу виступав мірилом успіху державної політики, маркером позитивної соціальної ідентичності. Разом із тим було запропоновано низку концептів для опису формування “нових небезпечних класів”. Поняття “*андерклас*” [Auletta, 1982] мало зафіксувати становище соціальних низів — бідних, дискримінованих і “виключених” із суспільства, котрі перманентно відчувають дефіцит певних активів (роботи, освіти, житла, громадянства), є носіями “культури бідності”. Цей термін був швидко привласнений політиками, які включили його в розроблення соціальних програм та електоральної політики. Через поняття “*прекариат*” [Standing, 2011; Savage, 2013] намагаються осмислити появу нових соціальних груп, детермінованих інституціональними зрушеннями на ринку праці (зокрема, флексибільністю й аутсорсингом) та ускладненням соціальних нерівностей. Ним позначають найманих працівників, чії відносини зайнятості, дохід, умови праці, соціальний статус характеризуються як негарантовані й нестабільні; вони мають розмиту соціальну ідентичність, почуваються вразливими, відчувають невизначеність. Прекариат описують як винятково гетерогенний у галузевому, професійному, освітньому плані, як такий, що комплектується з усіх верств суспільства, але поки позбавлений політичної артикуляції своїх інтересів.

Вивчення зворотного процесу — занепаду класової структури в сучасному капіталістичному суспільстві — дістало відображення у назві кількох знакових праць: “Прощавай, робітничий клас” *Андре Горца* [Gorz, 1982], “Смерть класу” *Яна Пакульські* та *Малколма Вотерса* [Pakulski, 1996], котрі дали ім’я однойменній дискусії про тенденції до становлення безкласового суспільства і про зниження релевантності поняття “клас” у поясненні сучасних нерівностей і конфліктів [Giddens, 1991; Beck 1992; Lash, 1999; Kingston, 2000]. Ці автори констатували сгладжування міжкласових відмінностей, ослаблення класових ідентичностей і різноманітних класових наслідків, зникнення класово детермінованих політичних партій і соціальних рухів, пояснюючи ці факти зміною інституціональних умов — становленням держави загального добробуту, деіндустріалізацією, зсувом зайнятості від індустріального сектору до постіндустріального, індивідуалізацією праці, формуванням моделі соціального діалогу між державою, роботодавцями і працівниками, виходом на перший план гендерних, расових, громадянських аспектів нерівності й антагонізму.

Назвемо приклади дослідження механізму занепаду і деструктуризації робітничого класу. Великий дослідницький колектив під керівництвом *П’єра Бурдьє* подав у книзі “Тяжкість світу” [Bourdieu, 2000] етнографічний опис соціальних трансформацій у Франції, який містить аналіз етнічних антагонізмів у робітничому класі, що виникли в результаті імміграції, перетворень індустріальної економіки та змін ринку праці. *Саймон Чарльзворт* етнографічно документував життя англійського містечка Ротергема, в якому деіндустріалізація дала поштовх “розпаду” способу життя спільноти в цілому [Charlesworth, 2000]. Не діставши відображення свого становища у по-

літичних промовах і будучи відірваними від профспілкових традицій, молоді члени робітничого класу, попри схожість умов і стилю життя, демонструють колективну ідентичність, що абсолютно випала з дискурсивної артикуляції, а їхні практики й елементи життєвого стилю сприймаються передусім як ознаки стигми.

Поряд із дослідженням механізмів формування і занепаду класових структур і відносин вивчаються й механізми їх відтворення. Так, неомарксистисти постулюють, що класові відносини стабільно відтворюються у разі активної інституціональної підтримки їх. У низці теоретичних й емпіричних праць вони показують, які інститути та якими механізмами на макро- і мікрорівні сприяють сталості капіталістичної класової структури, придуючи здатність працівників чинити опір експлуатації й нав'язуючи їм згоду з пануванням капіталістів. Наприклад, *Самуель Боулс* і *Герберт Гінтіс* [Bowles, 1976], аналізуючи інститут освіти з точки зору функціонального зв'язку навчання в школі із майбутнім класовим статусом дітей, констатували, що школи переважно з дітьми робітників вибудовували навчальний процес навколо дисципліни й підкорення, забезпечуючи засвоєння ними ролі майбутнього трудового ресурсу експлуатації на виробництві. Водночас школи для дітей із середнього класу й еліти виховували автономію і творчість, що давало змогу краще виконувати ролі панування й управління виробництвом. Автори резюмували, що школа допомагає розв'язувати проблеми відтворення класових відносин: робити дітей різного класового походження здатними ефективно функціонувати у класово призначених ролях. *Майкл Буравой* реконструював механізм "виробництва згоди" серед фабричних робітників, показавши, як організація праці у поєднанні з конкретним режимом праці продукує згоду із пануванням управлінців, приховуючи капіталістичну експлуатацію [Burawoy, 1979]. *Адам Пшеворські* і *Джон Спраг* вивчали, як через закони про вибори капіталістичні демократії маніпулюють потенційно загрозливими для інтересів капіталістів політичними діями робітничого класу, спрямовуючи їх у сумісні з відтворенням капіталізму практики та створюючи умови для гегемонії влади [Przeworski, 1986].

Таким чином, питання формування, відтворення і занепаду соціальних класів концептуалізуються й емпірично верифікуються в рамках різних підходів. Дослідники фіксують варіативність інституціональних і культурних умов і класової структури в різні історичні періоди й у зіставленні з різними типами національних суспільств.

Кластер Б. Вивчення природи соціального класу

(реляційна природа класу; класові відносини; відносини власності, експлуатації, влади, соціального закриття, привілеїв/обмеження, зайнятості; трудова і ринкова ситуація; відносини контрактів зайнятості)

Дослідницьке питання про природу соціальних класів (*що лежить у підґрунті класових нерівностей і відмінностей?*) не стоїть на порядку денному градаційних концепцій, разом із тим воно є засадовим у концепціях реляційних. Усі прихильники реляційного підходу, починаючи від його осно-

воположників — Карла Маркса і Макса Вебера, визначають класи в термінах *відносин*. Однак класовий аналіз характеризується довгою історією спорів стосовно природи цих класових відносин.

Для *Карла Маркса* та його послідовників базисом класів виступають *відносини експлуатації*, які є результатом нерівного привласнення одним класом суспільного багатства, виробленого спільними зусиллями [Marx, 1959]. Концепція експлуатації, на яку спирається класова теорія Маркса, ґрунтувалася на трудовій теорії вартості (її суть: капіталістичний клас накопичував ресурси, систематично відбираючи додаткову вартість у робітничого класу, заробітна плата якого не була еквівалентною вартості зусиль, витрачених ними на виробництво товарів для своїх роботодавців). Щоправда, від цієї теорії відмовилися навіть неомарксистки, визнавши її хибною. *Ерик Олін Райт* спирається на концепцію експлуатації, однак її засади перевизначає в термінах теорії ігор (використовуючи ідею *Джона Рьомера* [Roemer, 1982]); операціоналізація ж його класових схем базується на перехресній класифікації майнових, владних і кваліфікаційних відносин [Wright, 1985, 1997]. *Ааге Соренсен*, переосмислюючи ідею відносин експлуатації, в основі класів убачає конкуренцію з приводу володіння рентопродукувальними активами [Sørensen, 2000; Grusky, 1998].

Соціологи *немарксистської* традиції відокремили концепцію класу від будь-яких згадувань експлуатації. Для *Макса Вебера* класові відносини формувалися *ринком*, де одне класове угруповання купувало різноманітні форми праці, пропоновані іншими; ця праця різнилася і визначалася за рівнями навичок та акредитації, тому різноманітні незаможні групи застосовували тактики виключення для збереження свого становища на ринку [Weber, 1946]. *Джон Голдторп* також не бачить необхідності в понятті експлуатації для пояснення класових відносин; класові схеми, пов'язані з його ім'ям, базуються на *відносинах зайнятості*, а саме особливостях *ринкової та трудової ситуації* членів групи [Goldthorpe, 1987; Erikson, 1992] або *контрактних відносин* роботодавця і працівника [Goldthorpe, 2000]. *Ральф Дарендорф* корінною причиною соціальної нерівності людей і, відповідно, основою виокремлення класів вважав *відносини влади і підпорядкування*; клас наділених владою і клас підвладних об'єднуються спільними латентними інтересами, що детерміновані нерівним відношенням до влади [Dahrendorf, 1959].

Френк Паркін [Parkin, 1979] і *Раймонд Мерфі* [Murphy, 1988] у поясненні природи класів, розвиваючи ідею Вебера, акцентували увагу на *відносинах соціального закриття* (процесу, за допомоги якого одні групи намагаються утримувати ексклюзивний контроль над ресурсами, обмежуючи для інших доступ до них). Паркін вважає, що джерелом класового закриття може бути не тільки володіння власністю чи багатство, а й будь-які статусні відмінності (етнічне походження, раса, гендер, мова або віра). Мерфі запропонував систему ієрархії “соціального закриття”. Услід за ними, *Девід Граскі* та *Кім Віден*, редукуючи клас до заняття, сфокусувалися на “тактиках закриття”, таких як міжпоколінне передавання бізнесів або прав на роботу, ліцензування і сертифікація робіт, вплив “професійних спільнот” з їхніми специфічними культурами і життєвими стилями [Grusky, 2001].

П'єр Бурдьє важливу роль у розумінні природи класів закріплював не тільки за економічним капіталом (наявності власності, кваліфікації, доходу від заощаджень, інвестицій, нерухомості), але й символічним [Bourdieu, 1985, 1987]. Слідом за Бурдьє *Майк Севідж і колеги* основу реляційного підходу до класу вбачають в теорії привілею/обмеження, що сфокусована на механізмах накопичення (виходячи з того, що саме потенціал деяких активів нарощувати, зберігати, передавати і конвертувати переваги є центральним для функціонування класу; ті, в кого нема таких активів, унаслідок цього обмежені порівняно з тими, в кого вони є) [Savage, 2013].

Таким чином, усі класові аналітики поділяють тезу, що класові відмінності спираються на фундамент нерівного розподілу економічних ресурсів, утім, очевидно, що консенсусу стосовно природи класів поки не знайдено. Закріпилася поліпарадигмальність: одні дослідники вважають, що базисом для справжнього соціологічного і реляційного підходу до класу залишаються суто відносини виробництва/зайнятості (зокрема, відносини експлуатації, ринкового обміну, специфіки контрактних зобов'язань), інші для пояснення міжкласових нерівностей залучають поняття соціального закриття, влади, привілеїв/обмеження, символічного/культурного капітала.

Кластер В. Класове картографування

(класові позиції і спільноти, номінальні і реальні групи; міжкласові межі; операціоналізація класу, індикатори класу, емпіричні класові схеми; градаційні і реляційні схеми; клас і гендер, раса, вік)

У класовому аналізі традиційними є питання про те, які класи становлять соціальну структуру конкретного суспільства, як вони кількісно розподілені серед населення, який їхній якісний склад? Як клас співвідноситься з іншими соціальними і демографічними чинниками? Завдання картографування класів, що вважається частиною мікрорівневої програми класового аналізу, передбачає: 1) теоретичну й емпіричну операціоналізацію поняття класу, упорядкування переліку критеріїв його ідентифікації, 2) конструювання типології класових категорій і визначення класових меж, 3) визначення питомої ваги класів серед населення (часто порівняно з іншими країнами і в часовій динаміці) та упорядкування їхнього соціального і демографічного портрета (гендерні, расові, етнічні, вікові, поселенські особливості). За кожним із трьох пунктів є відмінності в картографуванні класів серед аналітиків.

(1) Автори *класових схем* не тільки різним чином (як показано вище) визначають аналітичний фундамент класів (як відносини експлуатації, влади, ринкового обміну, соціального закриття тощо), а й по-різному їх операціоналізують. В основу типологій класових позицій індивідів або сімей класові картографи кладуть різні емпіричні *індикатори/критерії*. Серед них (у різній комбінації) — статус зайнятості, заняття, дохід і його джерела, рівень кваліфікації, владних повноважень, автономії тощо.

(2) Наявні *емпіричні класові схеми* вирізняються концептуальними закладами і набором використовуваних індикаторів, кількістю та назвою ви-

окремлюваних класових позицій/категорій¹. “Стандартом” вимірювання класових позицій останніми десятиліттями виступає схема *Дж.Голдторпа* [Goldthorpe, 1987; Erikson, 1992] і створена на її підставі схема ESeC для міжнародних проектів [Rose, 2007]; популярна також класова схема *Е.О.Райта* [Wright, 1985, 1997]. Постійно здійснюються нові спроби класового картографування, наприклад, спрямована на диференціацію постіндустріальних класів схема *Г.Еспін-Андерсена* [Esping-Andersen, 1999], типологія *М.Севіджа і колег*, що реалізує багатofакторний підхід до класу [Savage, 2013], і дезагрегована до рівня занять схема *Д.Граскі і К.Віден* [Grusky, 2001; Weeden, 2005]. Класова модель *П'єра Бурдьє* описує багатовимірний соціальний простір, трьома складовими осями/вимірами якого виступають обсяг капіталу, склад капіталу і траєкторія [Bourdieu, 1984]. У західній соціології не вщухають дискусії з приводу релевантності — зокрема щодо того, яка з численних класових моделей найадекватніше пояснює природу класових відмінностей і вловлює класову структуру сучасного суспільства (наприклад, див.: [Social class, 2010]).

Складаючи класові карти, аналітики часто мають розбіжності стосовно визначення меж між класами в складних капіталістичних економіках². Спри про *класові межі* — розмежувальні лінії між класами всередині суспільства — суттєві як в теоретичному та емпіричному плані, так і в політичному. При розробленні класових типологій докладно обговорюють, наприклад, критерії ідентифікації середнього і робітничого класу. Навіть автори популярних класових схем змінюють свої думки про класові межі, наприклад, Дж.Голдторп в одному варіанті своєї схеми відносить клас рутинної нефізичної праці нижчого рівня (IIIb) до проміжного класу [Goldthorpe, 1987], в іншому — до робітничого [Goldthorpe, 2000]). У градаційних схемах межі класів також відносні, наприклад, виокремлення на підставі рівня доходу вищого — середнього — нижчого класів; вони різняться від країни до країни

¹ Класові карти розрізняють за низкою підстав. Вони можуть бути (а) складені на підставі градаційних або реляційних класових схем, (б) створені класовими аналітиками шляхом вивчення локальних спільнот чи виокремлення класів із різними життєвими умовами та стилями життя (наприклад, схема Л.Ворнера або П.Бурдьє) або через групування за теоретично обґрунтованими критеріями (наприклад, схема Голдторпа), (в) розроблені на підставі ідентифікації об'єктивних або суб'єктивних критеріїв, можуть (г) фіксувати номінальні або реальні групи, (д) мати різні одиниці вимірювання (індивід, сім'я, організація), (е) застосовуватися тільки для аналітичних цілей (наприклад, для вивчення класових наслідків) чи в політичній практиці (Марксова модель класів, що протиставляє антагоністичні класи — буржуазію і пролетаріат — виводить їх як акторів реальних соціальних змін).

² Бурдьє висловив два заперечення проти проекту теоретично зумовлених меж між класами (див.: [Weininger, 2005]). (1) Аргументація про межу, що розділяє дві соціальні спільноти, є фундаментальною формою політичного конфлікту, а соціологи не мають у своїй дослідницькій практиці припускати змішування політичних і наукових інтересів. (2) Передчасно окреслюючи межі, соціологи ризикують почати сприймати класи як “самопідтримувані” й “наперед сформовані” сутності, котрі лише в такій своїй якості включаються в динамічні процеси. Бурдьє наполягає, що межі слід розуміти у термінах соціальних практик, а не теоретичної кон'юнктури.

та в різні історичні періоди. Крім того, особливості того чи іншого постулювання “реальних” ліній розмежування між класами — передусім тих, що відокремлюють середній клас від пролетаріату, — задають і політичні наслідки.

(3) Класові схеми застосовують в емпіричних дослідженнях, мета яких полягає в кількісному вимірюванні розподілу класових позицій серед членів певного суспільства (включно з часовою динамікою і порівнянням з іншими суспільствами) та описі їхнього соціально-демографічного портрета (включно із взаємозв'язком класу з гендером, расою, етнічною належністю, віком), а також у вивченні різноманітних “класових наслідків” (детально див. далі). Такі завдання ставлять насамперед аналітики, які віддають концептуальний пріоритет класовій структурі. Однак критики структуралістського підходу (зокрема, [Bourdieu, 1984: р. 483; Weinger, 2005: р. 113]) зазначають, що, класифікувавши у такий спосіб соціальних акторів, структуралісти не в змозі досягнути процеси “класотворення”.

Питання зв'язку класової позиції з різноманітними демографічними чинниками активно обговорюється в працях Дж.Голдторпа [Goldthorpe, 1983], Е.О.Райта [Wright, 1997], М.Севіджа і колег [Savage, 2013, 2014], П.Бурдьє [Bourdieu, 1984; 2001]. Ідеться не лише про наявність зв'язку, а й про питання причинності/первинності. Скажімо, погляди П.Бурдьє на це питання (згідно з [Weinger, 2005: р. 107–113]) суттєво еволюціонували. У більш ранніх працях (наприклад, “Розрізнення” [Bourdieu, 1984: р. 107, 382–383]) він визнавав метатеоретичну первинність чинників, пов'язаних із місцем у соціальному просторі (на основі обсягу капіталу, його складу і траєкторії), приписуючи їм більшу значимість для пояснення практик і виникнення соціальних конфліктів. У пізніших працях (наприклад, “Маскулінне домінування” [Bourdieu, 2001]) Бурдьє переглянув своє бачення і прийняв концепцію багатоваріантної причинно-наслідкової логіки, де соціальний клас конкурує на рівних з іншими чинниками (статтю та расою) як символічний принцип “бачення і поділу” у класифікаційній боротьбі, в перебігу якої формуються спільноти. У результаті символічна арена стає винятково какофонійною: стать і раса вже не розглядаються як вторинні чинники, а соціальні класи виступають лишень гранями складної класифікаційної призми.

Кластер Г. Вивчення класових наслідків

(клас і споживання, культурні практики, здоров'я, голосування, політичні орієнтації, особистісні характеристики; соціально-класова мобільність)

Вивчення так званих класових наслідків (ефектів класу) є частиною мікрорівневої програми класового аналізу¹ й виходить із низки дослідниць-

---

¹ Деякі західні соціологи (напр.: [Grusky, 2001]) зазначали, що від другої половини ХХ століття цілі проекту класового аналізу поступово звужувалися: дедалі менше дослідників цікавилися виявленням фундаментальних класових інтересів і макrorівневої колективної дії, дедалі більшою мірою задовольняючись фіксацією “класових наслідків” — того, як класова належність впливає на результати (електоральна поведінка, життєві стилі тощо) на індивідуальному рівні — і спробами пояснення цього впливу.

ких питань. Якою є природа і сила зв'язку класу і різноманітних патернів свідомості та поведінки (зокрема, споживання, здоров'я, дозвілля, культурних практик, голосування, колективної протестної дії) в сучасному суспільстві? Чи є і якою мірою клас (поряд із заняттям, гендером, расою, громадянством, місцем проживання) адекватним інструментом пояснення відмінностей у названих патернах?

У західній соціологічній літературі широко представлені дані тестування практично будь-якої змінної стосовно її класової зумовленості. Добре відомі міжнародні порівняльні проекти вивчення зв'язку класу й особистості [Соціальні структури, 2007; Jackson, 2006;], класу і політичних орієнтацій [Manza, 2008], класу й електоральної поведінки [Evans, 2000], класу і здоров'я [Capriano, 2008], класу і культурних практик [Chan, 2007], класового походження й освіти [Bowles, 1976; Shavit, 1993; Goldthorpe, 2000]. Неминущо цінність у вивченні класових наслідків мають дослідження класової мобільності — зміни життєвих шансів людей упродовж життя і з покоління до покоління [Goldthorpe, 1987, 2007; Erikson, 1992].

Проблема класових наслідків виявляється частиною ширшої дискусії про те, чи є сьогодні соціальний клас значимим продуцентом соціальних нерівностей, тобто про статус класового аналізу в сучасній соціології. Прихильники тези про “смерть класу” наводять як аргумент дані про слабе емпіричне підтвердження впливу класу на соціальні настанови нерівності, політичні орієнтації, електоральну поведінку, культурні практики тощо (напр.: [Pakulski, 1996; Kingston, 2000]). З огляду на це вони доходять висновку, що клас сьогодні *не* є значимою детермінантою постмодерних нерівностей, і, відповідно, поняття “соціальний клас” не є релевантним для аналізу сучасних суспільств. Прихильники класового аналізу шукають і наводять емпіричні докази протилежного [Goldthorpe, 2000; Wright, 1997; Evans, 2000; Shavit, 1993; Social class, 2008], зокрема через спробу виявити сильніші “наслідки” шляхом зміни емпіричного визначення класу (наприклад, програма дезагрегаційного класового підходу Д.Граскі та К.Віден [Weeden, 2005]).

Аналітики конструктивістського підходу (П.Бурдьє, А.Вайнінгер) зазначають, що вивчення класових наслідків (того, чи збігаються і якою мірою думки і практики індивідів із передбачуваними на підставі їхнього структурного положення) є частиною програми, з одного боку, мікрорівневого класового підходу, а з іншого — структуралістського. Проте останній випускає з поля зору конструктивістський вимір соціального класу: “... припускаючи, що дії та взаємодії можуть бути якимось чином логічно виведені зі структури, він тим самим оминає питання про перехід від теоретичної групи до практичної групи, тобто питання політики та політичної роботи, необхідного для накладання принципу бачення і поділу соціального світу, навіть якщо цей принцип міцно спирається на реалії” [Bourdieu, 1987: p. 8].

Кластер Д. Вивчення суб'єктивних аспектів класу

(класова свідомість; істинна і хибна класова свідомість; класові уявлення; класові ідентичності; суб'єктивний клас)

Дослідницькі питання в рамках вивчення суб'єктивних аспектів соціального класу формулюються так: як люди розміщують себе і навко-

лишніх у системі економічної нерівності? Як це пов'язане з їхньою об'єктивною класовою позицією? Чи змінюється зв'язок суб'єктивного й об'єктивного класу із плином часу та в суспільствах різного типу?

Суб'єктивні аспекти класу по-різному концептуалізуються соціологами різних теоретичних напрямів. У марксистській класовій теорії віддають перевагу поняттю “*класова свідомість*”¹, яке фіксує суб'єктивний процес усвідомлення людьми їхніх класових інтересів та умов їх просування [Лукач, 1984], класово детерміновані соціокультурні ідеї та традиції, ціннісні настанови та почуття, що відображаються у світогляді й діях членів класу. Наприклад, у рамках марксистського культурного підходу Е.П.Томпсон [Thompson, 1963] при вивченні становлення робітничого класу у ХІХ столітті акцент зробив не на класі як структурі (групі з подібним класовим досвідом, детермінованим економічними структурами), а на його класовій свідомості (що формується завдяки активному осмисленню цього досвіду соціальними акторами). Він ретельно реконструював цінності робітничого класу (колективізм, солідарність, політичний радикалізм), що сприяли утвердженню свідомості їх як класу, і форми їхньої соціальної самоорганізації (профспілки та політичні організації, соціальні рухи за громадянські права). Проте критики наводили багато фактів стосовно того, що така “істинно” класова свідомість зовсім не була типовою для робітничого класу у ХХ столітті, радше навпаки. Для позначення будь-якого відходу індивіда або групи, належних до робітничого класу, від “правильного”, ґрунтованого на класовому інтересі світогляду (іншими словами, від комуністичного світогляду, що відображає історично минулий характер капіталістичного суспільства і необхідність революційного встановлення комуністичного суспільства), використовували термін *хибна / буржуазна свідомість* (див.: [Aronowitz, 1973; Лукач, 1984]). Приклади її прояву — голосування робітників за консервативні партії, а не за лейбористські; зниження рівня підтримки державної політики перерозподілу доходів від багатих до бідних, а також інші форми “обуржуазнювання робітничого класу” [Goldthorpe, 1969]. Щодо свідомості робітничого класу у ХХ столітті дослідники констатували наростання роз'єднаності та відсутність будь-якої революційності у захисті своїх інтересів і, навпаки, реконструювали “приховані травми класу”, наприклад, відчуття меншовартості й приниженості порівняно з людьми вищих класів, що призводить до непевності у власних силах і пасивної реакції в ситуації обмеження їхніх прав [Sennett, 1973]. Однак навіть дослідники-марксистки визнають складність операціоналізації поняття “класова свідомість”. Серед нечисленних випадків його емпіричної верифікації в міжнародних проєктах назовемо дослідження зв'язку класових позицій і соціальних настанов (зокрема, сприйняття класової нерівності та різних видів конфлікту) [Wright, 1997; Evans, 1993, 1998; Kelly, 1999].

У немарксистських підходах суб'єктивні аспекти класу концептуалізуються в поняттях “класова ідентичність” і “класові уявлення”, що більш

---

¹ Детально про історію концептуалізації класової свідомості у західній соціології див.: [Wright, 1997; Wallace, 2004].

доступні для емпіричної операціоналізації й позбавлені нормативної складової (не оцінюються як істинні чи хибні). *Класова ідентичність (суб'єктивний клас)* — суб'єктивне розуміння індивідом або групою власного класового становища — була предметом багатьох дослідницьких проєктів. Серед теоретико-методологічних підходів до її вивчення виокремило кілька традицій: вивчення місця класової ідентичності серед інших соцієтальних ідентичностей (напр.: [SurrIDGE, 2007; Emmison, 1990]); дослідження розподілу класових ідентичностей серед населення, а також зв'язку об'єктивного і суб'єктивного класів [Evans, 1993; Wright, 1997; Skeggs, 1997]; типологічний аналіз класових ідентичностей в суспільстві й окремо серед представників певного класу [Warner, 1949; Halle, 1984]; вивчення механізму та критеріїв класової самоідентифікації [Tajfel, 1986; Jackman, 1983]; дослідження впливу класової ідентичності на різноманітні патерни поведінки [Bradley, 1996; Bourdieu, 1984]. Висновки аналітиків про статус класових ідентичностей вельми суперечливі. Одні переконані, що сучасні ідентичності й досі формуються під впливом класової належності (див., напр.: [Marshall, 1988; Evans, 1993]). Інші роблять висновок про слабкий вплив традиційних класів на працівників і наводять такі емпіричні свідчення: лише 7% населення ставляться до свого соціального класу як до “дуже важливої” ідентичності [Emmison, 1990]; на відкриті запитання про класову ідентифікацію респонденти часто або дають суперечливі відповіді, або відмовляються відповідати, або заперечують існування класів [Saunders, 1989]; представники робітничого класу відмовляються ідентифікувати себе із відповідною соціальною категорією, оскільки з нею не пов'язані жодні позитивні та соціально цінні характеристики, а радше відчуття травми і страждань [Skeggs, 1997, 2004]. На підставі цих свідчень формулюють висновок, що клас сьогодні є “пасивною ідентичністю” [Bradley, 1996: p. 72], а сфера виробництва більше не виступає вирішальним локусом формування соціальної ідентичності [Pakulsky, 1996]. Є, зрештою, дослідники, котрі вважають, що за всієї популярності таких поглядів нема підстав для відмови від класового аналізу; достатньо відмовитися від використання в класовій аналітиці агрегованих класових категорій (EGP-класів) і повернутися до поняття “заняття” (виходячи із засновку, що дезагреговані категорії інституціоналізовані глибше, ніж агреговані, а також з даних опитувань, згідно з якими заняття залишаються однією з головних соціальних ідентичностей для сучасних працівників) (див.: [Emmison, 1990: p. 247–248; Grusky, 2001]).

Вивчення суб'єктивних аспектів класу базується, крім того, на *класових уявленнях*, яких дотримуються звичайні члени суспільства, — щодо природи та джерел класових відмінностей, а також кількості, розміру та характеристик різних класів у їхньому суспільстві. Переважна частина емпіричних досліджень класових уявлень стосуються робітничого класу. Так, у 1950–1960-ті роки вивчали вплив зміни способу життя (зокрема, моделі сім'ї та трудових відносин) на “традиційні” співтовариства робітничого класу (напр.: [Chinoy, 1955; Bott, 1971; Zweig, 1961]). Тут класичною стала праця Девіда Локвуда “Джерела зміни в уявленнях робітничого класу про суспільство” [Lockwood, 1966], де він виокремив три типи уявлень робітників

про класову структуру суспільства (пролетарський традиціоналізм, шанобливий традиціоналізм, образи робітників-власників) і дійшов висновку, що ці уявлення визначаються обставинами життя робітників (оточення на роботі, район і місто проживання). Інші дослідники також виявляли відмінні типи сприйняття класової структури серед робітників: в одних образ суспільства є дихотомічним (“ми” проти “вони”); в інших — багатофакторним (грунтованим на заняттях, владі або грошах) і точно градуйованим; у третіх — більш витонченим і складнішим, з різним набором класових та професійно зумовлених уявлень залежно від цілей і ситуацій (на роботі і поза роботою) (див., напр.: [Britten, 1984; Halle, 1984]).

Таким чином, дослідження суб’єктивних аспектів класу, концептуалізовані у трьох основних поняттях, реалізуються на основі різноманітної методології й резюмуються в суперечливих висновках: одна крайність — що від середини ХХ століття класова структура і свідомість поступально слабшають, класові уявлення й ідентичності розмиваються; інша крайність — що клас продовжує залишатися базовою соціальною ідентичністю.

Кластер Е. Вивчення класових конфліктів і класових формацій¹
(класові інтереси; класовий конфлікт; класова формація; класова/колективна дія; класові організації; (демократична) класова боротьба; інституціоналізація класового конфлікту; класовий компроміс)

Класові аналітики також переймаються питаннями, якими є сучасні форми класової самоорганізації та класової дії; чи є класи сьогодні суб’єктами перетворювальної соціальної боротьби; які існують моделі альтернативного капіталізму майбутнього? (Деякі вчені певні, що саме ці політичні за своєю суттю питання є центральними в концепції класу; вони роблять автентичним концепт “клас” порівняно з концептом “стратифікація” [Rakulski, 2005; Dahrendorf, 1959].) У рамках класової теорії базисним визнають відмінність між “класовою структурою” (загальною моделлю класових позицій і відносин у суспільстві) і “класовою формацією” (породженими на основі цієї структури колективними об’єднаннями та діями)². Загальновизнано, що до останньої чверті ХХ століття зв’язок між цими поняттями був більш чи менш безпроблемним, оскільки були видимі й очевидні класово детерміновані політичні партії й профспілки, політичні й економічні форми класової боротьби, крім того, соціалістичні держави виступали емпіричним випадком альтернативного капіталізму суспільства. Відповідно, класова теорія і класовий аналіз мали статус релевантних інструментів в осмисленні суспільних процесів. Проте в останні десятиліття зв’язок між класовою структурою і класовою формацією почали описувати як неочевидний, наво-

---

¹ В англійській поняття “class formation” має двояке значення — організована спільнота в рамках класової структури (*класова формація*) і процес її виникнення (*формування класу*).

² У різних теоретиків ця пара концептів має оригінальні назви: “клас у собі” і “клас для себе” (Маркс), “класові положення” і “класові формації” (Райт), “класи на папері” і “мобілізовані класи”, або “теоретичні і практичні групи” (Бурдье).

дячи як аргумент зникнення класових засад політичних партій, голосування, політичної мобілізації, а також визнання провалу соціалістичних режимів¹. Зрештою статус класового аналізу був проблематизований, що змусило аналітиків різних теоретичних та ідеологічних орієнтацій переосмислити й озвучити свої позиції.

Теоретики-постмодерністи [Pakulski, 1996, 2005; Beck, 1992; Lash, 1999; Kingston, 2000] на підставі цих аргументів роблять два висновки. Перший — про тенденцію до “смерті класів” (у сенсі — класових формацій), стверджуючи, що за індустріальної доби класові нерівності і конфлікти справді були системоутворювальною основою соціальної структури, проте мірою інтенсифікації постіндустріальних трендів вони потроху поступаються місцем невпинно ускладнюваній конфігурації безкласових нерівностей та антагонізмів (расових, етнічних, гендерних, громадянських, політичних, професійних тощо). Другий висновок — про тенденцію до неухильного зниження релевантності класового аналізу (оскільки його специфіку вбачають у вивченні не так соціальних структур, як реальних антагоністичних груп²). Занепад класових формацій (особливо соціальної та політичної артикуляції робітничих класів) і водночас мультиплікація некласових конфліктів і формацій підривають, на думку постмодерністів, сам класовий підхід, його здатність висвітлити ключові аспекти соціальної ієрархії та конфліктів. Альтернативу йому вбачають у розробленні некласових теорій і аналізів (приклади альтернативних теоретичних і аналітичних інструментів див.: [Pakulski, 2005; Giddens 1973; Scott, 1996]).

Інші соціологи, визнаючи сучасні тенденції занепаду класових формацій, все одно висловлюються на захист класового аналізу — або заявляючи про статус-кво (наприклад, Дж.Голдторп), або вбачаючи вихід в оновленні й удосконаленні класичних класових моделей (Райт, Соренсен, Граскі та ін.). Прихильники оновленого класового аналізу пропонують різні методологічні новації. Так, *Д.Граскі* та *К.Віден* реалізують ідею вивчення зв'язку класу і колективних дій, операціоналізуючи клас не через агреговані ЕGP-категорії, а через заняття, оскільки конфлікти інтересів між заняттєвими групами очевидніші [Grusky, 2001]. Оновлену версію класового аналізу пропонують також прихильники аналітичного (соціологічного)

---

¹ Стисло історична періодизація стану класових формацій у ХХ столітті така. До 1960-х років класова боротьба втілювалася в класичних формах робітничого руху. У 1960–1970-ті роки вона набула характеру демократичної класової боротьби, реалізуваної в інституціональних формах класової політики і корпоративістських угод. Від 1980-х років під впливом економічної лібералізації й індивідуалізації настала криза інституціонального втілення класової боротьби — у більшості країн неухильно слабшали класичні форми масового залучення громадян до політики через партії, профспілки, асоціації. Партиципаторна демократія перетворюється на пережиток минулого, бо реальна участь стає дедалі більш атомізованою й угрунтованою в особистих інтересах і потребах [Touraine, 2014].

² Я.Пакульскі у своєму визначенні поняття “клас” та його фундаментальних характеристик постулює: “класова позиція відбивається в соціальній свідомості, ідентичності й антагонізмі, а також генерує форми дій в економічній і політичній сферах, що мають потенціал до перетворення капіталізму” [Pakulski, 2005: р. 1].

марксизму. Вони стали менше цікавитися вивченням макрорівневої колективної дії, визнаючи очевидне: три базові тези-пророцтва Марксової теорії траєкторії та долі капіталізму — про довгострокову нетривкість капіталізму, інтенсифікацію антикапіталістичної класової боротьби, історично закономірний перехід до соціалізму — не дістали емпіричного підтвердження у тривалій історичній перспективі. *Майкл Буравой* та *Ерик Олін Райт* обґрунтували протилежне [Буравой, 2011: с. 22–23]: 1) незважаючи на періодичні кризи, капіталізм продемонстрував витривалість; створені ним інститути суспільного відтворення виявилися тривкими, гнучкими й ефективними; 2) структурно детерміновані класи, зорганізовані навколо класових інтересів, не стали колективними акторами¹; попри утворення час від часу політичної мобілізації загалом відсутня тенденція до нарощування антикапіталістичними силами колективної могутності й потенціалу соціально перетворювальної дії; 3) немає вагомих підстав говорити, що соціалізм — найімовірніше майбутнє капіталізму; особливо з огляду на визнання невдалим історичного експерименту із втілення теорії соціалізму/визволення у практику (авторитарний державний соціалізм, особливо радянського типу, виявився далеким від ідеалу демократичного соціалізму). Неомарксистки віддали перевагу розробленню “реальних утопій” перед обґрунтуванням соціалізму як історичної необхідності² — альтернативних капіталізму проєктів переходу до більш справедливого суспільного устрою на засадах реалізації конкретних визвольних ідеалів/цінностей (радикальна рівність, свобода, демократія, дружні спільноти, самореалізація кожного) через прагматично конструйовані інституціональні механізми. Причому на порядку денному соціологічного марксизму — не тільки розроблення реальних утопій, а й активна пропаганда їх у надії, що вони “захоплять уяву народу і забезпечать ґрунт для майбутньої політики”³. При цьому Буравой пропаганду реальних утопій вважає одним із завдань (публічної) соціології [Буравой, 2011: с. 36].

¹ У західних країнах революції не відбулися (фундаментальні кризи, наприклад, студентів і робітників у Франції 1968 року або у Східній Європі 1989-го не підпадали під визначення боротьби одного класу проти іншого, оскільки в них брали участь коаліції різних класових угруповань), а класові об’єднання, котрі раніше масово залучали громадян у політику (політичні партії, профспілки, асоціації), невпинно втрачали у членстві та ролі в суспільстві й політиці; реальна політична участь ставала більш атомізованою і ґрунтованою суто на особистих інтересах.

² Серед прикладів реальних утопій — ідеї “загального гарантованого базового доходу” (гранту, демогранту, громадянських дивідендів), пропозиція інституціонально адекватної форми ринкового соціалізму, новаторські ідеї щодо шляхів поглиблення демократичного місцевого управління, нових підходів до держави та вторинних асоціацій, вироблення нових форм консультативної участі громадян у прийнятті політичних рішень, створення егалітарних ринкових інститутів для усталеного перерозподілу майна, авуарів (детально див.: [Буравой, 2011: с. 33–36; Wright, 1997]).

³ Причому М.Буравой і Е.О.Райт зазначають, що “за певних політичних умов аспекти названих інституціональних планів можуть потенційно стати частиною прагматичних проєктів суспільних реформ навіть у капіталістичному суспільстві” [Буравой, 2011: с. 36].

Класові аналітики *немарксистської* орієнтації (наприклад, *Джон Голдторп* [Goldthorpe, 2002]) вважають, що ослаблення, ба навіть зникнення класових формацій аж ніяк не підривають класовий підхід, оскільки його зміст вони ніколи не пов'язували з теоретичним обґрунтуванням історичної долі капіталізму, ролі класової боротьби в його поваленні, ідеології соціальних перетворень для подолання конфлікту класових інтересів, тобто всім тим, що і неомарксистки, і постмодерністи вважають частиною “обов'язкової програми” класової теорії та класового аналізу. *Немарксистки* не згодні, що “колективна класова дія *має* описуватися в марксистських за суттю термінах, тобто із залученням класової структуризації у сенсі перетворення “класу в собі” на “клас для себе” і, своєю чергою, великомасштабної мобілізації індивідів на дії дисидентського і конфліктного, якщо не революційного, характеру” [Goldthorpe, 2002: р. 214]. Дж.Голдторп вважає, що “для європейських соціологів-немарксистів, хто попри все намагається зв'язати класовий аналіз із питаннями політекономії, головний інтерес становить форма колективної класової дії, що різюче різниться від “штурму Зимового палацу”. Ідеться про дію, здійснювану через організації (головним чином, профспілки робітничого класу) в контексті неокорпоративістських або “соціально партнерських” інституціональних угод, покликаних згладжувати, а не загострювати класовий конфлікт” [Goldthorpe, 2002: р. 215]. Прихильники *немарксистської* традиції визнають неминучість у капіталістичному суспільстві класово детермінованих конфліктів через нерівний розподіл влади, власності, матеріальних благ, освіти тощо, проте вважають, що розв'язувати ці конфлікти треба не шляхом революційної класової боротьби, що веде до десолідаризації суспільства, а в інституціональних формах. Так, *Ральф Дарендорф* і *Сеймур Мартин Липсет* теоретично обґрунтували інституціональні механізми розв'язання класових конфліктів заради соціальної солідарності¹. У політиці західних суспільств у 1960–1970-ті роки успішно реалізувалися різноманітні інституціональні форми “демократичної класової боротьби”, що притлумили й легалізували класові конфлікти² [Dahrendorf, 1959]. На думку Я.Пакульські [Pakulski,

¹ Автор соціологічної теорії конфлікту Р.Дарендорф обґрунтував необхідність “інституціоналізації конфліктів”, а це означає, що держава для регулювання конфліктних ситуацій має засновувати спеціальні інститути, що забезпечуватимуть правове підґрунтя проведення дискусій і прийняття рішень учасниками груп інтересів з приводу спірних питань. Це відкриває перспективу еволюційних змін, а не революційних переворотів. Дарендорф називає три форми регулювання конфлікту (примирення за посередництва певних інститутів, посередництво та арбітраж), які “є чудовим механізмом зменшення сили класового конфлікту” [Dahrendorf, 1959]. С.М.Липсет констатував, що в сучасних демократичних державах конфлікт між різними групами артикулюється через політичні партії та являє собою “демократичне вираження класової боротьби”; ці нові форми “легітимного” і “приборканого” класового конфлікту, що заступили місце колишніх, соціально руйнівних форм, є необхідною умовою “сталі ліберальної демократії” [Lipset, 1960].

² У політичній сфері — боротьба між конкурентними політичними партіями лівого і правого спрямування й досягнення консенсусу на засадах порозуміння щодо політичних “правил гри”, а в економічній сфері — боротьба у рамках тристороннього (між представниками держави, роботодавців і профспілок) соціального діалогу, ритуали національних колективних переговорів і торгів.

2005], ці одержавлені й політично зорганізовані класи дожили до хвилі дерегуляції та нової політики 1970-х років; потім дослідники почали ставити діагнози класової декомпозиції (Дарендорф), фрагментації (Ліпсет) і зникання класової політики (Кларк). Класова формація була ослаблена спочатку заняттєвою диференціацією і ринковою фрагментацією, а потім підірвана декомпозицією класових еліт, організацій (партій і профспілок) та ідеологій унаслідок відмирання корпоративізму і наростання глобалізації.

Пер Бурдьє (за оцінками інтерпретатора його творчості Еліота Вайнінгера) також тримався осторонь від головного історичного наративу, згідно з яким класовий конфлікт є *тією самою* “рушійною силою історії” [Weininger, 2005: р. 113, 116]. Якщо в його ранніх працях [Bourdieu, 1984] клас був наділений метатеоретичними привілеями (класові відносини первинні щодо решти форм домінування), то у пізніх працях [Bourdieu, 2000] він їх анулював, цілком відкрившись для ідеї про складне “переплетіння” форм домінування в перебігу історії. У процесі опису соціально зумовлених змін у Франції на початок 2000-х років, Бурдьє і його великий дослідницький колектив бачили “рушійну силу/мотор” змін не так у класових антагонізмах, як в етнічних, громадянських, технологічних і професійних [Bourdieu, 2000].

Дослідники конкурувальних теоретичних традицій згодні, що їхні тези стосовно зв'язку класової структури і класової формації потребують емпіричної верифікації. Так, від 1980-х років критики й емпіричної перевірки зазнавали тези класичного марксизму про зубожіння робітничого класу мірою розвитку капіталізму і невблаганне посилення конфлікту між багатими і бідними, керівниками і найманими працівниками, середнім і робітничим класом. Шерег дослідників [Smith, 1989; Braun, 1994; Kelley, 1995], вимірявши в перебігу національних і міжнародних опитувань сприйняття класового конфлікту й відстеживши його динаміку, дійшли висновку про зниження, а не посилення суб'єктивного сприйняття різних видів класового конфлікту в західних країнах. Дж.Голдторп, приділяючи головну увагу аналізу класових відмінностей у життєвих шансах, разом із тим наголошує, що *немарксист* не відкидають вивчення зв'язку класових позицій і класових формацій, починаючи від Д.Локвуда, який детально аналізував відмінності службовців і робітників у патернах голосування за лейбористські партії та підтримки профспілок [Lockwood, 1989], і аж до численних сучасних досліджень зв'язку між класом і політичними орієнтаціями та електоральною поведінкою [Evans, 2000; Manza, 2010]. Дослідженню колективної дії присвячено емпіричні проекти Д.Граскі та К.Віден [Grusky, 2001].

Отже, дослідження в рамках цього тематичного кластера найбільш дискусійні. Постмодерністи вважають, що без вираженої класової формації нові версії класового аналізу наражаються на “дилему ідентичності”: чим релевантніші оновлені класові конструкти (наприклад, підхід Д.Граскі), тим більше вони схожі з їхніми некласовими конкурентами (передусім із веберівським і дюркгаймівським аналізами професійної та статусної стратифікації), позбавляючись відзначних елементів класової теорії; натомість класовий аналіз Дж.Голдторпа, що декларує його свободу від створення

визвольного проекту, на їхню думку, “перетворюється на абстрактний академічний пошук, ізольований від політичних практик соціальних рухів і партій” [Pakulski, 2005: р. 152]. Постмодерністські аналітики переконані, що класовим теорії та аналізу загрожує або зрощування зі своїми конкурентами, або поступове їх забуття. Неомарксистки намагаються подолати цю дилему, розглядаючи реальні утопії не тільки як теорію, а й як ідеологію перетворення майбутнього шляхом розроблення і пропаганди ідей. Немарксистки вважають, що зробили внесок у розроблення політики класового компромісу, а висновки дослідників соціальної мобільності включені у формування й обговорення соціальної політики для забезпечення рівності життєвих шансів (напр.: [Goldthorpe, 2007]).

Прикінцеві положення

Отже, шість тематичних кластерів описують, на наш погляд, зміст сучасного класового аналізу. В осмисленні сучасних соціальних нерівностей, поділів і конфліктів (зокрема, в рамках кожного з виокремлених кластерів) фіксуються три тренди. *Перший (консервативний)* — визнання дослідниками (Е.О.Райт, Дж.Голдторп, Г.Терборн та ін.) статус-кво класової структури як основи макросоціальної структури, а також релевантності визнаних і широко використовуваних класових концепцій для опису сучасних суспільств. *Другий (ревізійністський)* — збереження за класовою структурою першості в матриці соціальної стратифікації, але при цьому стратегія на реконструкцію і відновлення класової теорії і класового аналізу (А.Соренсен, Д.Граскі, К.Віден, М.Севідж, Ф.Девайн та ін.). *Третій (нігілістський)* — відкидання тези про “примат класової структури як хребта соціальної структури і матриці соціальної стратифікації” і, натомість, визнання зсуву від класових нерівностей і структур індустріальної доби до комплексної (безкласової) нерівності доби постіндустріальної (Я.Пакульські, Е.Гіденс, П.Бурдьє та ін.) і, відповідно, заклик визнати неминучість поступального зниження релевантності класового аналізу і необхідність розвитку комплексного соціального аналізу, здатного надати соціологам адекватніші теоретичні й аналітичні інструменти розуміння нових конфігурацій нерівності (що виявляються в класичній спадщині токвілевської, дюркгаймівської і веберівської соціології нерівності). Ці співіснуювальні тренди проблематизують класовий аналіз; мабуть, у найближче десятиліття визначиться лідер, що пропонуватиме найрелевантніший спосіб опису нових конфігурацій нерівності. Причому (за слухним виразом Я.Пакульські [Pakulski, 2005: р. 179]) остаточний вердикт щодо цих дебатів буде винесений не тільки академічною спільнотою, яка протестує валідність класичних, ревізійністських і некласових теорій-конкурентів, а й політиками-практиками, які візьмуть на озброєння ті чи інші концепції як найбільш багатообіцяльні в плані пояснення і подолання соціальної нерівності.

Пропоновану класифікацію змісту класового аналізу надалі планується використовувати як аналітичний інструмент для двох цілей: у гносеологічній проекції — для порівняльного аналізу стану і статусу класового аналізу в сучасній західній та українській соціології; в онтологічній — для

послідовного подання даних щодо формування класової структури українського суспільства в період 1990–2015 років, картографування класів, фіксування класових наслідків тощо.

Джерела

- Буравой М.* Социологический марксизм / М. Буравой, Э.О. Райт // Социологические исследования. — 2011. — № 9. — С. 18–29; 2011. — № 10. — С. 26–38.
- Лукач Г.* История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / Лукач Г.; пер. с нем. С. Земляного. — М.: Логос-Альтера, 2003.
- Симончук О.* Концепт “клас” у сучасній соціології: класифікація значень / О. Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2015. — № 3. — С. 21–38.
- Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників / пер. з англ. за наук. ред. В.Є. Хмелька. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. — 559 с.
- Aronowitz S.* False promises: The Shaping of American Working Class Consciousness / Aronowitz S. — N.Y.: McGraw-Hill, 1973. — 465 p.
- Auletta K.* The Underclass / Auletta K. — N.Y.: Random House 1982. — 253 p.
- Beck U.* Risk Society: Towards a New Modernity / Beck U. — London: Sage, 1992. — 272 p.
- Bell D.* The New Class: A Muddled Concept / D. Bell. // Structured Social Inequality / Celia S. Heller (ed.). — N.Y.: Macmillan, 1987. — P. 455–468.
- Bott E.* Family and social network / E. Bott. — 2nd ed. — N.Y.: Free Press, 1971. — 305 p.
- Bourdieu P.* Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste / Bourdieu P.; trans. by R. Nice. — N.Y.: Harvard University Press, 1984. — 640 p.
- Bourdieu P.* Masculine Domination / Bourdieu P. [et al.]; transl. by R. Nice. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2001. — 144 p.
- Bourdieu P.* The Social Space and the Genesis of Groups / P. Bourdieu // Theory and Society. — 1985. — Vol. 14, No. 6. — P. 723–744.
- Bourdieu P.* The Weight of the World: Social Suffering in Contemporary Society / Bourdieu P. [et al.]. — Stanford, CA: Stanford University Press, 2000. — 656 p.
- Bourdieu P.* What Makes a Social Class? / P. Bourdieu // Berkeley Journal of Sociology. — 1987. — Vol. 22. — P. 1–18.
- Bowles G.* Schooling in capitalist America: Educational reform and the contradictions of economic life / G. Bowles, H. Gintis. — N.Y.: Basic Books, 1976.
- Bradley H.* Fractured Identities: Changing Patterns of Inequality / Bradley H. — Cambridge: Polity Press, 1996. — 256 p.
- Braun M.* On Measuring Societal Conflict / Braun M. — Mannheim, Germany, 1994. — 18 p.
- Britten N.* Class Imagery in a National Sample of Women and Men / N. Britten // British Journal of Sociology. — 1984. — No. 3. — P. 406–434.
- Burawoy M.* Manufacturing consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism / Burawoy M. — Chicago: University of Chicago Press, 1979. — 286 p.
- Carpiano R.M.* Social Inequality and Health: Future Directions for the Fundamental Cause Explanation / R.M. Carpiano, B.G. Link, G.S. Phelan // Social Class: How Does it Work? / D. Conley, A. Lareau (eds.). — N.Y.: Russell Sage Foundation, 2008. — P. 232–263.
- Chan T.W.* Social Stratification and Cultural Consumption: Music in England / T.W. Chan, J.H. Goldthorpe // European Sociological Review. — 2007. — Vol. 23, No. 1. — P. 1–29.
- Charlesworth S.J.* A Phenomenology of Working Class Experience / Charlesworth S.J. — Cambridge: Cambridge University Press, 2000. — 312 p.
- Chinoy E.* Automobile Worker and the American Dream / Chinoy E. — Boston: Beacon Press, 1955.

- Dahrendorf R.* Class and Class Conflict in Industrial Society / Dahrendorf R. — Stanford, Calif. : Stanford University Press, 1959. — 352 p.
- Emmison M.* Social Class and Social Identity: A Comment on Marshall et al. / M. Emmison, M. Western // *Sociology*. — 1990. — Vol. 24. — P. 241–253.
- Erikson R.* The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J.H. Goldthorpe. — Oxford : Clarendon Press, 1992. — 445 p.
- Esping-Andersen G.* Social Foundations of Postindustrial Economies / Esping-Andersen G. — Oxford : University Press, 1999. — 207 p.
- Evans G.* Class Conflict and Inequality / G. Evans // *International Social Attitudes: the 10th BSA report*. — SCPR, 1993. — P. 123–142.
- Evans G.* In Search of the Wage Labour/Service Contract: New Evidence on the Validity of the Goldthorpe Class Scheme / G. Evans, C. Mills // *British Journal of Sociology*. — 2000. — Vol. 51. — P. 641–661.
- Fantasia R.* Cultures of Solidarity: Consciousness, Action, and Contemporary American Workers / Fantasia R. — Berkeley, CA : University of California Press, 1988.
- Giddens A.* Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / Giddens A. — Stanford, CA : Stanford University Press, 1991. — 256 p.
- Giddens A.* The Class Structure of the Advanced Societies / A. Giddens. — London : Hutchinson, 1973. — 336 p.
- Goldthorpe J.* The Affluent Worker in the Class Structure / J.H. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt. — Cambridge : Cambridge University Press, 1969. — 206 p.
- Goldthorpe J.H.* Intergenerational class mobility in contemporary Britain: political concerns and empirical findings / J.H. Goldthorpe, M. Jackson // *The British Journal of Sociology*. — 2007. — Vol. 58, No. 4. — P. 525–546.
- Goldthorpe J.H.* Occupational Sociology, Yes: Class Analysis, No: A Comment on Grusky and Weeden's Research Agenda / Goldthorpe J.H. // *Acta Sociologica*. — 2002. — Vol. 45. — P. 211–217.
- Goldthorpe J.H.* On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory / Goldthorpe J.H. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 352 p.
- Goldthorpe J.H.* Social Mobility and Class Structure in Modern Britain / Goldthorpe J. H., Llewellyn C., Payne G. — 2nd ed. — Oxford : Clarendon Press, 1987. — 398 p.
- Goldthorpe J.H.* Women and Class Analysis: In Defense of the Conventional View / J.H. Goldthorpe // *Sociology*. — 1983. — No. 17. — P. 465–488.
- Gorz A.* Farewell to the Working Class / Gorz A. — L. : Pluto, 1982. — 200 p.
- Grusky D.B.* Can Class Analysis Be Salvaged? / D.B. Grusky, J.B. Surenson // *American Journal of Sociology*. — 1998. — Vol. 103. — P. 1187–1234.
- Grusky D.B.* Decomposition Without Death: A Research Agenda for a New Class Analysis / D.B. Grusky, K.A. Weeden // *Acta Sociologica*. — 2001. — Vol. 44. — P. 203–218.
- Halle L.* America's Working Man / Halle L. — Chicago : University of Chicago Press, 1984. — 378 p.
- Jackman M.R.* Class Awareness in the United States / M.R. Jackman, R.W. Jackman. — Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1983. — 300 p.
- Jackson M.* Personality Traits and Occupational Attainment / M. Jackson // *European Sociological Review*. — 2006. — Vol. 22, No. 2. — P. 187–199.
- Kelley J.* Class and Class Conflict in Six Western Nations / J. Kelley, M.D.R. Evans // *American Sociological Review*. — 1995. — Vol. 60, No. 2. — P. 157–178.
- Kideckel D.A.* The Unmaking of an East Central European Working Class // *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* / C.M. Hann (ed.) — L. : Routledge, 2002. — P. 114–132.
- Kingston P.W.* The Classless Society / Kingston P.W. — Stanford : Stanford University Press, 2000. — 280 p.

Lash S. Another Modernity: A Different Rationality / S. Lash. — Oxford : Blackwell, 1999. — 400 p.

Lipset S.M. Political man / Lipset S.M. — Garden City, NY : Anchor Books, 1960. — 432 p.

Lockwood D. Sources of Variation in Working Class Images of Society / D. Lockwood // Sociological Review. — 1966. — No. 14. — P. 249–267.

Lockwood D. The Blackcoated Worker: A Study in Class Consciousness / Lockwood D. — 2nd ed. — L. : Clarendon Press, 1989. — 278 p.

Mann M. The Sources of Social Power : in 2 vols. / Mann M. — Cambridge : Cambridge University Press, 1986. — Vol. 1 : A History of Power from the Beginning to AD 1760. — 1986. — 574 p. ; Vol. 2 : The Rise of Classes and Nation States 1760–1914. — 1993. — 846 p.

Manza J. Class and Politics / J. Manza, C. Brooks // Social Class: How Does it Work? / D. Conley and A. Lareau (eds.). — N. Y. : Russell Sage Foundation, 2008. — P. 201–231.

Marshall G. Social Class in Modern Britain / Marshall G., Rose D., Newby H., Vogler C. — L. : Unwin Hyman, 1988. — 336 p.

Marx K. Capital / Marx K. // Capital, the Communist Manifesto, and Other Writings by Karl Marx / Max Eastman (ed.). — N.Y. : Modern Library, 1959. — P. 54–59.

Murphy R. Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion / Murphy R. — Oxford : Clarendon, 1988. — 276 p.

Pakulski J. Foundations of a post-Class Analysis / J. Pakulski // Approaches to Class Analysis / E.O. Wright (ed.). — Cambridge University Press, 2005. — P. 152–179.

Pakulski J. The Death of Class / J. Pakulski, M. Waters. — L. : Sage Publications, 1996. — 184 p.

Parkin F. Marxism and Class Theory: A Bourgeois Critique / Parkin F. — N.Y. : Columbia University Press, 1979. — 232 p.

Przeworski A. Paper Stones. A History of Electoral Socialism / A. Przeworski, J. Sprague. — Chicago : Chicago University Press, 1986. — 230 p.

Roemer J. A General Theory of Exploitation and Class / Roemer J. — Cambridge, MA : Harvard University Press, 1982. — 298 p.

Rose D. The European Socio-Economic Classification: A New Social Class Scheme for Comparative European Research / D. Rose, E. Harrison // European Societies. — 2007. — Vol. 9, No. 3. — P. 459–490.

Saunders P. Left Write in Sociology / P. Saunders // Network. — 1989. — Vol. 44. — P. 3–4.

Savage M. A New Model of Social Class? Findings from the BBC's Great British Class Survey Experiment / M. Savage, F. Devine, N. Cunningham, M. Taylor, Y. Li, J. Hjellbrekke, B. Le Roux, S. Friedman, A. Miles // Sociology. — 2013. — Vol. 47, No. 2. — P. 219–250.

Savage M. Capitals, Assets and Resources: Some Critical Issues / M. Savage, A. Warde, F. Devine // British Journal of Sociology. — 2005. — Vol. 56, No. 5. — P. 31–48.

Savage M. Ordinary, ambivalent and defensive: Class identities in the north-west of England / M. Savage, G. Bagnall, B.J. Longhurst // Sociology. — 2001. — Vol. 35, No. 4. — P. 875–892.

Scott J. Stratification and Power: Structures of Class, Status and Command / Scott J. — Cambridge : Polity Press, 1996. — 296 p.

Sennett R. The Hidden Injuries of Class / R. Sennett, J. Cobb — N.Y. : Vintage Books, 1973. — 288 p.

Shavit Y. Persisting barriers: changes in educational opportunities in thirteen countries / Y. Shavit, H.P. Blossfeld // Persistent Inequalities: a Comparative Study of Educational Attainment in Thirteen Countries / Y. Shavit, H.P. Blossfeld (eds.). — Boulder Colorado : Westview Press, 1993. — P. 1–24.

Skeggs B. Class, Self and Culture / Skeggs B. — L. : Routledge, 2004. — 232 p.

Skeggs B. Formations of Class and Gender: *Becoming Respectable* / Skeggs B. — L. : Sage, 1997. — 200 p.

Smith T. Inequality and Welfare // British Social Attitudes: Special International Report / R. Jowell, S. Witherspoon, L. Brook (eds.). — Aldershot : Gower, 1989.

Social Class in Europe: An Introduction to the European Socio-Economic Classification / D. Rose, E. Harrison (eds.). — L. : Routledge/ESA, 2010. — 352 p.

Social Class: How Does it Work? / D. Conley and A. Lareau (eds.). — N.Y. : Russell Sage Foundation, 2008. — 388 p.

Sorensen A.B. Toward a Sounder Basis for Class Analysis / A.B. Sorensen // American Journal of Sociology. — 2000. — Vol. 105. — P. 1523–1558.

Standing G. The Precariat: The New Dangerous Class / Standing G. — L. : Bloomsbury Academic, 2011. — 352 p.

Surridge P. Class Belonging: a Quantitative Exploration of Identity and Consciousness / P. Surridge // The British Journal of Sociology. — 2007. — Vol. 58. — P. 207–226.

Tajfel H. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior / H. Tajfel, J. Turner // Psychology of Intergroup Relations / S. Worchel, W. Austin. — Chicago : Nelson-Hall, 1986. — P. 7–24.

Therborn G. Class Perspectives: Shrink or Widen? / G. Therborn // Acta Sociologica. — 2002. — Vol. 45. — P. 221–225.

Thompson E.P. The Making of the English Working Class / Thompson E. // The Making of the English Working Class P. — L. : Gollancz, 1963. — 864 p.

Torssader J. Stratification and Mortality – a Comparison of Education, Class, and Income / J. Torssader, R. Erikson // European Sociological Review. — 2010. — Vol. 26, No. 4. — P. 465–474.

Touraine A. After the crisis. A new possible society / A. Touraine. — Cambridge : Polity Press, 2014. — 180 p.

Warner W.L. Social Class in America / Warner W.L., Meeker M., Eells K. — Chicago : Science Research Associates, 1949. — 292 p.

Weber M. Class, Status and Power / M. Weber // From Max Weber: Essays in Sociology / H.G. Hans, C.W. Mills (eds.). — N.Y. : Oxford University Press, 1946. — P. 180–195.

Weeden K.A. The Case for a New Class Map / K.A. Weeden, D.B. Grusky // American Journal of Sociology. — 2005. — No. 111. — P. 141–212.

Weininger E.B. Foundations of Pierre Bourdieu's class analysis / E.B. Weininger // Approaches to Class Analysis / E.O. Wright (ed.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — P. 82–118.

Wright E.O. Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis / E.O. Wright. — Cambridge : Cambridge University Press, 1997. — 616 p.

Wright E.O. Classes / Wright E.O. — L. : Verso, 1985. — 340 p.

Wright E.O. Conclusion: If “class” is the answer, what is the question? / E.O. Wright // Approaches to Class Analysis / E.O. Wright (ed.). — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — P. 180–192.

Wright E.O. Social Class / E.O. Wright // Encyclopedia of Social Theory / G. Ritzer (ed.). — Sage Publications, 2003. — P. 1–16.

Zweig F. The Worker in an Affluent Society / Zweig F. — L. : Heinemann, 1961.